

AKSUM

THYATEIRA

A Festschrift

For
Archbishop Methodios
of Thyateira and Great Britain

General Editor

DR. GEORGE DION. DRAGAS

1985
THYATEIRA HOUSE
London W. 2

A Festschrift

In Honour of Archbishop METHODIOS of Thyateira and Great Britain, (1985).

Patrons:

Archbishop Robert Rancie of Canterbury
Cardinal Basil Hume Archbishop of Westminster
Metropolitan Meletios of France

Editorial Committee:

Metropolitan Chrysostomos of Myra, Istanbul.
Archbishop Basil of Brussels
Sir Steven Runciman, Dumfriesshire, Scotland., F.B.A.
Metropolitan Antony of Surozh.
Metropolitan John of Helsinki.
Prof. Gordon Rupp, Cambridge, F.B.A., D.D.
Prof. F. F. Bruce, Manchester, F.B.A., D.D.
Prof. T. F. Torrance, Edinburgh, F.B.A., D.D.

General Editor:

Protopresbyter Dr. George Dragas, Durham, England.

Ο ΧΑΡΑΚΤΗΡΑΣ ΤΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ ΤΟΥ ΑΓ. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΤΟΥ ΘΕΟΛΟΓΟΥ

περί τὰ μέσα τοῦ 4ου μ.Χ. αἰ.

Υ π δ

Δέσπωσ ᾽Αθ. Λιάλιου, Ph. D.—Δρος Θ.

Εἶναι γνωστὸ ὅτι ἡ Ἐκκλησία τοῦ Χριστοῦ προσδιορίζεται ἱστορικὰ ἀπὸ τὴ Συναγωγή καὶ τὸν ἑλληνορωμαϊκὸ κόσμο, πρᾶγμα ποῦ σημαίνει ὅτι ἡ τοποθέτηση τῶν χριστιανῶν ἀπέναντι στὸν ἱστορικὸ περίγυρο ἦταν ἀναγκαία, ἀνεξάρτητα ἂν ἔλαβε τὴ μορφή ἀπορρίψεως, ἀποδοχῆς ἢ καὶ μετριασμένης ἐπιφυλάξεως¹. Στὸ παρὸν ἄρθρο ἡ προσπάθεια ἐντοπίζεται στὴ μελέτη τῶν στοιχείων ἐκείνων τῆς παιδείας τῶν χρόνων τῆς ὑστέρας ἀρχαιότητος, τὰ ὁποῖα ἀξιοποίησε στὴν παιδευτικὴ πορεία τοῦ ὁ ἁγ. Γρηγόριος.

Μολοντοὶ οἱ πληροφορίες γιὰ τὴν ἐκπαίδευση ποῦ ἔπαιρναν οἱ νέοι τὸν 4ο μ.Χ. αἰ. εἶναι περιορισμένους καὶ ἡ περίοδος αὐτὴ δὲν ἔχει μελετηθῆ ἐπαρκῶς², ἐν τούτοις εἶναι γνωστὰ τὰ γενικὰ πλαίσια τῶν παιδευτικῶν ἀντικειμένων καὶ ὁ σκοπὸς τοῦ μορφωτικοῦ ἀγαθοῦ. Ἡ ἐκπαίδευση εἶναι διαρθρωμένη σὲ

τρία στάδια, ὅπου ἡ ὀρθογραφία³ θεωρεῖται ἡ βασικὴ προϋπόθεση γιὰ κείνον ποῦ θὰ ἤθελε νὰ διαβάσει, νὰ ὁμιλήσει καὶ νὰ γράψῃ τὴν κοινὴ ἑλληνικὴ. Στὴ συνέχεια ἡ γραμματικὴ⁴ συνιστοῦσε τὴ σπουδὴ τῶν μεγάλων ἑλλήνων συγγραφέων, ὄχι μόνον γιὰ νὰ συνηθίσῃ ὁ σπουδαστὴς στὸ ὕφος καὶ τὴν ἀπομίμηση τῶν ἐκφραστικῶν τρόπων τοῦ δόκιμου λόγου, πεζοῦ ἢ ποιητικοῦ, ἀλλὰ περισσότερο νὰ ἀρχίσῃ νὰ μεῖται στὶς ἠθικὰς ἀρχές, ποῦ ἀντιπροσώπευε ὁ ἀρχαῖος κόσμος, μάλιστα μὲ τὴν ἐνταξὴ τοῦ ἀνθρώπου στὴν κοινὴ πολιτικὴ ζωὴ⁵. Στὸ τρίτο στάδιο ἡ ρητορι-

3. Ἀσφαλῶς στὴν πρώτη βαθμίδα, πέραν τῆς γλωσσικῆς διδασκαλίας, διδάσκονταν καὶ τὰ πρῶτα στοιχεῖα γιὰ τὴν εἴσοδο τοῦ μαθητῆ στὴ λεγόμενη ἐγκύκλιον παιδεία. Ὁ ἅγιος Γρηγόριος δίδει τὴν πληροφορία ὅτι ὁ ἅγιος Βασίλειος ἔμαθε τὰ πρῶτα γράμματα πλῆι στὸν πατέρα του ποῦ ἦταν δάσκαλος καὶ ἐκτός ἀπὸ τὰ ἐγκύκλια μαθήματα ἠσκέιτο στὴ θεοσέβεια, «ἀλλὰ τὴν ἐγκύκλιον παιδευσιν παιδευόμενος καὶ θεοσέβειαν ἐξασκούμενος καί, συνελόντι φάναι, πρὸς τὴν μέλλουσαν τελειότητα διὰ τῶν ἐξ ἀρχῆς μαθημάτων ἀγόμενος». Λόγ. 43.12, PG 36, 509 BC. Γιὰ τὸν ὄρο «ἐγκύκλιος» παιδεία διευκρινιστικὸ εἶναι τὸ σχόλιο τοῦ ἀνωνόμου, PG 36, 914 C («Ἐγκύκλιον παιδευσίν φασι καὶ τὴν καθόλου εἶναι, ὡς ἔπος εἰπεῖν, φιλοσοφίαν καὶ μαθηματικὴν καὶ πάσαν, ὡς ἔπος εἰπεῖν, τέχνην καὶ ἐπιστήμην, καθ' ἃς, ὡς περ διὰ τινος κύκλου, δεῖ τὸν σοφὸν περιμένει. Φασὶ δὲ καὶ ἰδικῶς ἐγκύκλιον τὴν ποιητικὴν, περὶ τῆς καὶ Πρόκλος ὁ Πλατωνικὸς ἐν μονοβίβλῳ περὶ κύκλου ἐπιγεγραμμένη τὰς τῶν ποιητῶν διέξεισι ἀρετὰς καὶ τὰ ἴδια· καὶ Ἀριστοτέλης ἐν τῇ λογικῇ τὰδε φησι, τὰ ἔπη κύκλος, καθὸ πᾶσα ποιήσις περὶ τοὺς αὐτοὺς μύθους καταγίνεται καὶ περὶ τὰς αὐτὰς ἱστορίας, ὡς περ διὰ τινος περιάγεται κύκλου»).

4. Λόγ. 43.23, PG 36, 528 A («Τίς δὲ γραμματικὴν, ἢ γλώσσαν ἐξελληνίζει καὶ ἱστορίαν συνάγει καὶ μέτροις ἐπιστατεῖ καὶ νομοθετεῖ ποιήμασι»).

5. Ὅπως χαρακτηριστικὰ σημειώνει ὁ *H. I. Marrou*, ἱστορία τῆς ἐκπαιδεύσεως κατὰ τὴν ἀρχαιότητα, μν. ἔργ., σσ. 432-433, ἡ ἴδια τοποθέτησι ἀπέναντι στὸν πατροπαράδοτο τύπο ἐκπαιδεύσεως προβάλλεται ἀπὸ μέρους καὶ τῶν χριστιανῶν, ἐπειδὴ κατὰ τὴν ἀποψὴν του «θὰ ἠδύνατο τις νὰ παρατηρήσῃ ἐν πρώτοις, ὅτι ὁ χριστιανισμὸς εἶναι πρὸ παντὸς θρησκείας, ρυθμίζουσα τὰς σχέσεις μεταξὺ τοῦ ἀνθρώπου καὶ τοῦ Θεοῦ καὶ οὐχὶ κατὰ κύριον λόγον, ἢ κατ' οὐσίαν, ἐν πολιτιστικῶν ἰδεῶδες, ἦτοι εἰς τρόπον διευθετήσεως τῶν κατὰ τὴν ἐπίγειον ζωὴν», αὐτ. σ. 434. Ἐτσι δικαιολογεῖ τὴν ἐπίδραση τοῦ πολιτιστικοῦ περιβάλλοντος στὴν ἐκπαίδευση τῶν χριστιανῶν, τὴν «πολιτιστικὴ ὁσμωση» (*Osmose culturelle*). Γιὰ τοὺς χριστιανούς π.χ. τῶν πρώτων αἰώνων εἶναι δεδομένα ὀρισμένα στοιχεῖα τοῦ ἑλληνιστικοῦ ἀνθρωπισμοῦ, ὅπως ἡ ἀπόλυτη ἀξία τοῦ ἀνθρώ-

1. Πρβλ. *J. Plagnieux*, *Saint Grégoire de Nazianze théologien* (Études de Science Religieuse, 7), Paris 1951, σ. 33. *W. Barclay*, *Educational Ideals in the Ancient World*, London 1959, σ. 132. Ἐπίσης *H. I. Marrou*, ἱστορία τῆς ἐκπαιδεύσεως κατὰ τὴν ἀρχαιότητα, μτφρ. Θ. Φωτεινοπούλου, Ἀθῆναι 1961, σσ. 437-441, καὶ *B. Τατάκη*, Ἡ συμβολὴ τῆς Καππαδοκίας στὴ χριστιανικὴ σκέψη, Ἀθῆναι 1960, σσ. 27-31.

2. Ἡ προμνημονευθεῖσα μελέτη τοῦ *H. I. Marrou* εἶναι ὀπωσδήποτε σπουδαία, ὅμως τὸ κεφάλαιο Θ', Ὁ χριστιανισμὸς καὶ ἡ κλασικὴ ἐκπαίδευσις, σσ. 428-447, εἶναι πολὺ σύντομο. Ἐπίσης ἀξίζει νὰ ἀναφερθοῦν, τὸ ἄρθρο τοῦ *A. H. M. Jones*, «The Social Background of the Struggle between Paganism and Christianity», στὸ συλλογικὸ ἔργο, *The Conflict between Paganism and Christianity in the Fourth Century*, ἐκδ. *A. Momigliano*, Oxford 1970³, σσ. 15-37, ὅπως ἐπίσης τοῦ *L. Petit de Julliville*, *L' école d' Athenes au IVE siècle après Jesus-Christ*, Paris 1868, ἢ μελέτη τῆς *R. R. Ruether*, *Gregory of Nazianzus, Rhetor and Philosopher*, Oxford 1969, σσ. 1-28, ποῦ στερεῖται πρωτοτυπίας, ἀλλὰ συνοψίζει βασικὰς θέσεις τῆς προγενέστερης βιβλιογραφίας. Ἐπί πλέον θὰ ἦταν σοβαρὴ παράλειψη νὰ μὴ γίνῃ μνεία τῆς προσφορᾶς τοῦ *W. Jaeger* μὲ τίς μελέτες του, *Παιδεία, ἡ μόρφωσις τοῦ Ἑλλήνου ἀνθρώπου*, μτφρ. *Γ. Βερροῖου*, τόμ. Α', Β', Ἀθῆναι 1968, 1971. Πρωτοχριστιανικοὶ χρόνοι καὶ ἑλληνικὴ παιδεία, μτφρ. *Γ. Βερροῖου*, Ἀθῆναι 1966. *Early Christianity and Greek Paideia*, Cambridge, Mass., 1965. Ἀνθρωπισμὸς καὶ θεολογία, *Οἱ Ἕλληνες καὶ ἡ ἀγωγή τοῦ ἀνθρώπου*, μτφρ. *Γ. Βερροῖου*, Ἀθῆναι 1962, καὶ τοῦ *J. W. H. Walden*, *The Universities of Ancient Greece*, New York 1910.

κή¹ και ἡ μελέτη τῶν νόμων καὶ τοῦ δικαίου προετοίμαζαν τοὺς ἀνωτέρους ὑπαλλήλους τῆς αὐτοκρατορικῆς διοικήσεως². Ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος στὸ ἐπίπεδο τῶν θεωρητικῶν ἀναζητήσεων ἡ σοφιστικὴ καὶ ἡ φιλοσοφία συνιστοῦν τὸ ὑψιστὸ ἐπίπεδο ἐκπαιδεύσεως, ἡ πρώτη ὡς γραμματολογικὴ ἔρμηνεία τῆς ἑλληνικῆς ποιήσεως καὶ ἱστορίας³, ἐνῶ ἡ δευτέρη ὡς ἔρμηνεία τῶν πρώτων ἀρχῶν⁴. Κατὰ τὸν 4ο αἰ., ὅπως ἔχει ἀποδείξει ὁ Η. Zumpt⁵, χωρὶς ὁμως νὰ τύχη ἡ ἔρευνά του καὶ τῆς δεούσης προσοχῆς ἀπὸ τοὺς ἐρευνητές, ἡ μόνη φιλοσοφικὴ σχολὴ ποὺ ἐξακολουθοῦσε νὰ λειτουργῇ καὶ νὰ προσφέρῃ καθαρὰ φιλοσοφικὴ παιδεία ἦταν ἡ Ἀκαδημία⁶. Παράλληλα ἐξω ἀπὸ τὴν Ἀθήνα ὑφίστανται ἀσφαλῶς παραδείγματα φιλοσόφων ποὺ διδάσκουν ἀπὸ τὴν Ἀλεξάνδρεια⁷ ὡς τῆ Ρώμῃ συνιστώντας, ὅπως εἶναι φυσικό, κάποιο κύκλο ἢ κάποια πιὸ συγκεκριμένη φιλοσοφικὴ κατεύθυνση· τίποτε ὁμως δὲν ἦταν δυνατό νὰ συγκριθῇ ἢ νὰ ἐπισκιάσῃ τὴν αἴγλη καὶ παράδοση τῆς Ἀθήνας ὡς κέντρο τοῦ ἀρχαίου ἐθνισμοῦ⁸.

Ὁ ἅγ. Γρηγόριος κατήγετο ἀπὸ πλούσια οἰκογένεια τῆς Καππαδοκίας⁹, ποὺ τοῦ ἔδωσε τὴ δυνατότητα μιᾶς πλήρους παιδείας. Μέλη τῶν ἀριστοκρατικῶν οἰκογενειῶν μὲ κοινωνικὸ κύρος συνήθως κατελάμβαναν διοικητικὲς θέσεις καὶ ἀσφαλῶς ἐξαιτίας τῆς ἑλληνικῆς παιδείας τῶν ὑπερφανεύονταν γιὰ τὴν ἑλληνικὴ κληρονομία καὶ παράδοσι¹⁰. Μὲ τὴν περιπτώση ὁμως τοῦ ἁγ. Γρηγορίου τὰ πράγματα εἶναι

διαφορετικά. Ἡ μάνα του ἦταν ἔνθερμη χριστιανὴ καὶ ὁ πατέρας του, ἀφοῦ εἶχε περάσει ἀπὸ τὴν ἐθνικοεβραϊκὴ αἵρεση τῶν ὑψισταρίων, προσήλθε στὸ χριστιανισμὸ καὶ ἔγινε ἐπίσκοπος τῆς ἐπαρχιακῆς πόλεως Ναζιανζοῦ. Κοντὰ σ' αὐτὴ τὴν πόλη, στὸ χωριὸ Ἀριανζό, γεννήθηκε ὁ ἅγ. Γρηγόριος στὰ 329/30¹¹.

Ὁ ἅγ. Γρηγόριος πῆρε τὴν πρώτη μὀρφωση παιδὶ στὴ Ναζιανζό¹², ἀλλὰ σύντομα μετακόμισε στὴν Καισάρεια, τὴν πρωτεύουσα τῆς ἐπαρχίας τῆς Καππαδοκίας, ὅπου πολὺ πιθανὸν κάνει τὴν πρώτη γνωριμία μὲ τὸν ἅγ. Βασίλειο¹³. Ἀπὸ τὸν ἅγ. Γρηγόριο μαθαίνομε ὅτι ἡ Καισάρεια αὐτὴ τὴν ἐποχὴ εἶναι κέντρο γραμμάτων μὲ πολλὰ παιδευτήρια καὶ ἰδιαίτερη φήμη στὶς σπουδὲς τῆς ρητορικῆς, «*τῆδε λόγοι τὸ γνώρισμα*»¹⁴. Ἐξάλλου ἀπὸ τὸ *Λόγ.* 7.6 πληροφοροῦμασθε ὅτι ὁ ἅγ. Γρηγόριος συνέχισε τὶς σπουδὲς του σὲ πόλεις τῆς Παλαιστίνης, ἐνῶ ἀπὸ τὸν Ἰερώνυμο¹⁵ μαθαίνομε ὅτι ὑπῆρξε μαθητὴς τοῦ ρήτορα Θεοπεσίου¹⁶, ὁ ὁποῖος διδάξε στὴν Καισάρεια τῆς Παλαιστίνης. Πάντως ἡ ἐπιβεβαίωση τῆς πληροφορίας ἀπὸ τὸν ἅγ. Γρηγόριο ἐπιτρέπει νὰ ὑποθέσουμε ὅτι σ' αὐτὴ τὴν ἐποχὴ θὰ πρέπει νὰ τοποθετηθοῦν οἱ ἀρχὲς τῆς διαμορφώσεως καὶ τοῦ προβληματισμοῦ του, πρᾶγμα ποὺ εἶχε ὡς συνέπεια τὶς ἀναζητήσεις του στὰ πνευματικὰ κέντρα τῆς Παλαιστίνης, «*ἀνθοῦσι τότε κατὰ ρητορικῆς ἔρωτα*»¹⁷, καὶ ὄχι τὴν ἐπίμονη παρακολούθηση ἐνὸς κύκλου σπουδῶν ποὺ θὰ τὸν ὀδηγοῦσε στὴν κατάληψη κάποιας διοικητικῆς θέσεως. Στὴν Παλαιστίνῃ ἐκπαιδεύεται τὴν ἴδια ἐποχὴ καὶ ὁ μικρότερος ἀδελφὸς τοῦ ἁγ. Γρηγορίου Καισάρειος, ὁ ὁποῖος μετὰ τὴ συμπλήρωση τῶν σπουδῶν του στὴν Ἀλεξάνδρεια¹⁸ θὰ σταδιοδρομήσῃ στὴ βασιλικὴ αὐλὴ τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὡς γιατρός¹⁹ καὶ ἀργότερα ὡς διοικητὴς τῆς Νικαίας²⁰, ἀποτελώντας ἔτσι ἓνα χαρακτηριστικὸ παράδειγμα στα-

που ποὶ ὑπερβαίνει κάθε εἰδίκευση. Τοῦτο σημαίνει, συμπεραίνει ὁ Marrou, «ὅτι διὰ νὰ δυνάται τις νὰ εἶναι χριστιανός, πρέπει νὰ εἶναι ἐν πρώτοις ἄνθρωπος, ἀρκετὰ ὄριμος ἐπὶ τοῦ καθαρῶς ἀνθρώπινου πεδίου διὰ νὰ εἶναι εἰς θέσιν νὰ συλλάβῃ καὶ ἐκτέλεσῃ πράξιν τινὰ πιστεως καὶ πράξιν ἠθικῆν», αὐτ. Πρβλ. ἐπίσης R. R. Ruether, Gregory of Nazianzus, μν. ἔργ., σ. 13.

1. Βλ. A. H. M. Jones, «The Social Background of the Struggle between Paganism and Christianity», μν. ἔργ., σ. 20.

2. H. I. Marrou, Ἱστορία τῆς ἐκπαιδεύσεως κατὰ τὴν ἀρχαιότητα, μν. ἔργ., σσ. 423–425. Πρβλ. ἐπίσης A. Momigliano, «Christianity and the Decline of the Roman Empire», ἐν The Conflict between Paganism and Christianity in the fourth Century, μν. ἔργ., σσ. 2–9.

3. Πρβλ. Λόγ. 43.23, PG 36, 528 A.

4. Πρβλ. Λόγ. 43.13, PG 36, 512 C.

5. H. Zumpt, «Über den Bestand der Philosophischen Schulen in Athen und die Succession der Scholarchen», ἐν Abhandlungen der Königlich Akademie der Wissenschaften zu Berlin, Berlin 1844, σσ. 27–119.

6. Πρβλ. καὶ R. R. Ruether, Gregory of Nazianzus, μν. ἔργ., σ. 25.

7. Γιά τὶς σχέσεις τῶν ἐθνικῶν φιλοσοφικῶν σχολῶν μὲ τὴν Ἀκαδημία καὶ τὸν κύκλο τῶν νεοπλατωνῶν φιλοσόφων τῶν Ἀθηναίων τοῦ 4ου αἰ. βλ. τὴν ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέρουσα μελέτη τοῦ H. I. Marrou, «Synesius of Cyrene and Alexandrian Neoplatonism», ἐν The Conflict between Paganism and Christianity in the fourth Century, μν. ἔργ., σσ. 135–140.

8. R. R. Ruether, Gregory of Nazianzus, μν. ἔργ., σ. 25. Πρβλ. ἐπίσης H. I. Marrou, Synesius of Cyrene and Alexandrian Neoplatonism, μν. ἔργ., σ. 136.

9. Πρβλ. T. A. Kopecek, «The social Class of the Cappadocian Fathers», ἐν Church History, 42 (1973), σσ. 453–466 καὶ «The Cappadocian Fathers and Civic Patriotism», ἐν Church History 43 (1974), σσ. 293–303.

10. A. H. M. Jones, «The Social Background of the Struggle between Paganism and Christianity», μν. ἔργ., σσ. 21, 30–31.

11. Γιά χρονολογικὲς λεπτομέρειες βλ. C. Ullman, Gregorius von Nazianz der Theologe, Darmstadt 1825. A. Puech, Histoire de la littérature Greque Chrétienne, τόμ. 3, σσ. 318–395. E. Fleury, Saint Grégoire de Nazianze et son temps, Paris 1930. P. Gallay, La vie de Saint Grégoire de Nazianze, Paris 1943. J. Quasten, Patrology, Utrecht–Westminster, 1960, τόμ. 3, σσ. 236–254. D. F. Winslow, The Dynamics of Salvation: A Study in Gregory of Nazianzus, Cambridge Mass, 1979, σσ. 1–21. K. Γ. Μπόνη, Γρηγόριος ὁ Θεολόγος, ἦτοι τὸ γενεαλογικὸν δένδρον Γρηγορίου τοῦ Ναζιανζηνοῦ καὶ ὁ πρὸς τὸν Ἀμφιλόχιον Ἰκονίου συγγενικός αὐτοῦ δεσμός, ἐν Ἀθήναις 1953, καὶ Γρηγόριος ὁ Θεολόγος, ἀνά. ἀπὸ ΒΕΠΙΕΣ, τόμ. 58. Β. Τατάκη, Ἡ συμβολὴ τῆς Καππαδοκίας στὴ χριστιανικὴ σκέψη, Ἀθήνα 1960, σσ. 141–200.

12. Λόγ. 7.6, PG 35, 761 A καὶ Γρηγορίου Πρεσβυτέρου, Βίος τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Γρηγορίου, PG 35, 248 A.

13. Λόγ. 43.13, PG 36, 512 AB. Πρβλ. Λόγ. 7.6, PG 35, 761 A.

14. Λόγ. 43.13, PG 36, 512 AB.

15. De viris illustribus, 113.

16. Στὸ Θεοπέσιο ὁ ἅγ. Γρηγόριος ἀφιερώνει ἓνα ἐπιτάφιο ποίημα μὲ τίτλο, Εἰς Θεοπέσιον τὸν γραμματικόν, Ἐπιτ. Ἐπιτάφια 4, PG 38, 12, 2–13, 2.

17. Λόγ. 7.6, PG 35, 761 A. Πρβλ. ἐπίσης Γρηγορίου Πρεσβ., Βίος..., PG 35, 248 C.

18. Αὐτοῦ.

19. Λόγ. 7.8, PG 35, 764 C.

20. Λόγ. 7.15, PG 35, 773 A.

διοδρομίας πεπαιδευμένου γόνου ἀριστοκρατικῆς οικογενείας στὰ ὕστερα ρωμαϊκὰ χρόνια.

Τὴ μετάβαση τοῦ Καισαρίου στὴν Ἀλεξάνδρεια «παντοίας παιδείσεως καὶ τότε καὶ νῦν οὐσάν τε καὶ δοκοῦσαν ἐργαστήριον»¹, ἀκολούθησε ὁ ἐρχομὸς τοῦ ἁγ. Γρηγορίου. Πάντως δὲν εἶναι δυνατόν νὰ γίνῃ λεπτομερῆς λόγος γιὰ τὶς σπουδὲς τοῦ ἁγ. Γρηγορίου στὴν Ἀλεξάνδρεια, οὔτε γνωρίζουμε ἂν παρακολούθησε ἐκεῖ μαθήματα στὴν Κατηχητικὴ Σχολὴ μὲ δάσκαλο τὸ Δίδυμο, πρᾶγμα μᾶλλον ἀπίθανο, ἢ ἀκόμη ἂν γνώρισε προσωπικὰ τὸν ἁγ. Ἀθανάσιο, γιὰ τὸν ὁποῖο ὀμιλεῖ μὲ ἔντονο ἐνθουσιασμό καὶ ἀμεσότητα².

Τὴν ἐποχὴ αὐτὴ στὴν Ἀλεξάνδρεια ὑπάρχει ἕνα κλίμα ἀμοιβαίας ἀποδοχῆς καὶ εἰρηνικῆς συνυπάρξεως ἐθνικῶν φιλοσόφων καὶ χριστιανῶν θεολόγων, ποὺ θεμελιωνόταν στὴ μακρὰ ἑλληνιστικὴ παράδοση καὶ παγκοσμιότητα, ἢ ὅποια εὐνοοῦσε τὸ διάλογο καὶ τὴν ἐλευθερία στὴν πνευματικὴ ἀναζήτηση³. Ὑπ' αὐτὴ τὴν ἐποχὴ ὁ χαμὸς τῆς νεοπλάτωνος φιλοσόφου Ὑπατίας⁴ ἀμαυρώνει ἀργότερα τὴ ζωὴ τοῦ χριστιανικοῦ πληθυσμοῦ μίᾳ πόλεως ποὺ ἦταν ἀπὸ παράδοση καὶ ἐξαρχῆς ἀνοικτὴ σ' ὅλα τὰ πνευματικὰ καὶ θρησκευτικὰ ρεύματα καὶ συγχρόνως ὑπῆρξε κέντρο τῆς ἐπιστημονικῆς γνώσεως καὶ ἐρεῦνης σχεδὸν ἀπὸ τὴν ἰδρυσὴ τῆς καὶ γιὰ ἐξακόσια τουλάχιστο χρόνια. Ἔτσι θὰ ἦταν μᾶλλον ἀρκετὰ βέβαιος ὁ ἰσχυρισμὸς ὅτι στὴν Ἀλεξάνδρεια ὁ ἁγ. Γρηγόριος παρακολούθησε ἕνα εὐρὺ κύκλο μαθημάτων ποὺ περιλάμβανε ὄχι μόνον τὴ σπουδὴ τῆς σοφιστικῆς, ἀλλὰ καὶ τῆς ἱατρικῆς καὶ τῆς ἀστρονομίας, στοιχεῖα τῶν ὁποίων ὑπάρχουν διάσπαρτα σ' ὅλο τὸ ἔργο του. Ἀργότερα μάλιστα ὡς ὑπεύθυνος ποιμένας τῆς Ἐκκλησίας θὰ χρησιμοποίησε στὴ διδασκαλία του τὴ θεραπευτικὴ διάγνωση καὶ ἀγωγή τῆς ἱατρικῆς ἐπιστήμης⁵, συνδέοντας ἔτσι τὸ θεολογικὸ λόγο μὲ τὴν ἄμεση ἐμπειρία καὶ τὸ σωτηριολογικὸ σκοπὸ μὲ τὴν καθημερινὴν πρακτικὴν.

Στὰ 351, μετὰ ἀπὸ ἕνα περιπετειῶδες ταξίδι στὸ πέλαγος, ποὺ ἀσφαλῶς σημάδεψε τὰ κατοπινὰ χρό-

νια του, φθάνει ἀπὸ τὴν Ἀλεξάνδρεια στὴν Ἀθήνα. «τὸ τῶν λόγων ἔδαφος»⁶, μὲ τὴν ἐπιθυμία γιὰ περισσότερη μάθηση. Καθοριστικὴ ὁμως γιὰ τὴ μελλοντικὴ ἐξέλιξη τοῦ νεαροῦ ἁγ. Γρηγορίου ὑπῆρξε ἡ ἄφιξη στὴν Ἀθήνα τοῦ ἁγ. Βασιλείου⁷. Ἡ κατεύθυνση τῶν σπουδῶν τῶν δύο φίλων στὴν Ἀθήνα θὰ πρέπει νὰ κατανοηθῇ: α) στὰ πλαίσια τῆς ἐπιθυμίας τῶν νὰ ἀποκτήσουν πληρέστερη μόρφωση στὰ σχολεῖα τῆς πόλεως ποὺ ὑπῆρξε ἀκόμη καὶ αὐτὴ τὴν περίοδο κατὰ κοινὴ ὁμολογία τὸ κέντρο τῆς παιδείας⁸, ἰδιαίως γιὰ τὴ σπουδὴ τῆς σοφιστικῆς καὶ τῆς φιλοσοφίας. Ἡ ὑπεροχικὴ θέση τῆς Ἀθήνας γι' αὐτὸ τὸ εἶδος τῆς παιδείας δὲν ἴσχυρε νὰ εἶναι ἄσχετη μὲ τὴ φροντίδα τῶν ρωμαίων αὐτοκρατόρων γιὰ τὸ δημόσιο πρόσωπο τῆς πόλεως καὶ τὴ χρηματοδότηση τῶν «θρόνων»⁹, τὴν ὑπαρξὴ δηλαδὴ δημοσίων διδασκάλων, μὲ ἰδιαίτερο μάλιστα ἐνδιαφέρον γιὰ τὸ «θρόνο» τῆς σοφιστικῆς κι ἀκόμη περισσότερο τῆς φιλοσοφίας, β) θὰ πρέπει ἐπὶ πλέον νὰ σημειωθοῦν οἱ δεσμοὶ τῶν φιλοσοφικῶν κινήματων τῆς Μ. Ἀσίας, τῆς Παλαιστίνης καὶ τῆς Ἀλεξανδρείας πρὸς τὴ φιλοσοφικὴ παράδοση τῆς Ἀθήνας. Κατὰ ταῦτα ἡ πορεία τοῦ ἁγ. Γρηγορίου γιὰ παραπέρα σπουδὲς στὴν Ἀθήνα ἀποτελεῖ, ὡς ἕνα βαθμὸ, φυσικὸ ἐπακόλουθο τοῦ πνευματικοῦ κλίματος τῆς Παλαιστίνης καὶ πολὺ περισσότερο τῆς Ἀλεξανδρείας. Ἡ ἀπάντησή εἶναι δυσκολότερη γιὰ τὰ κίνητρα ποὺ ὀδήγησαν στὴν Ἀθήνα τὸν ἁγ. Βασίλειο, ὁ ὁποῖος μετὰ τὶς πρώτες σπουδὲς στὴν Καισάρεια συνεχίζει τὴν ἐκπαίδευσή του στὴν Κωνσταντινούπολη, ἕνα χωρὸ χωρὶς ἐθνικὴ παράδοση, ποὺ περισσότερο χρωματίζεται ἀπὸ τὴν παρουσία τοῦ χριστιανικοῦ στοιχείου ἀκόμη καὶ στὴ σύγκλητο¹⁰. Ἐξάλλου ἡ περιγραφή τοῦ χαρακτήρα καὶ τῆς προσωπικότητος τοῦ ἁγ. Βασιλείου ἀπὸ τὸν ἁγ. Γρηγόριο γιὰ τὸν πρώτο καιρὸ τῆς ἀφί-

6. Λόγ. 43.14, PG 36, 513 A. Ὁ ἁγ. Γρηγόριος θυμᾶται μὲ νοσταλγία τὸν ἐρχομὸ τοῦ ἁγ. Βασιλείου στὴν Ἀθήνα καὶ τὴν εὐεργετικὴν παρουσία του, «Ἀθήνας τὰς χρυσαῖς ὄντως ἔμοι, καὶ τῶν καλῶν προξένους, εἴπερ τινί. Ἐκεῖνοι γάρ μοι τὸν ἄνδρα τοῦτον ἐγνώρισαν τελεώτερον, οὐδὲν πρὶν ἀγνοοῦμενον» καὶ λόγους ἐπιζητῶν εὐδαιμονίαν ἐκομισάμην).

7. Λόγ. 43.15, PG 36, 513 C.

8. L. Petit de Julleville, L'ecole d'Athènes au IVe siècle apres Jesus-Christ, Paris 1868, καὶ H. I. Marrou, Synesius of Cyrene and Alexandrian Neoplatonism, μν. ἔργ., σσ. 134-138.

9. H. I. Marrou, Ἡ ἱστορία τῆς Ἐκπαίδευσως κατὰ τὴν ἀρχαιότητα, μν. ἔργ., σ. 414. Τὴν ἐποχὴ τοῦ Μάρκου Αὐρηλίου ὑπῆρχαν στὴν Ἀθήνα τέσσερις «θρόνοι» φιλοσοφίας, προφανῶς ἕνας γιὰ κάθε μία ἀπὸ τὶς μεγάλες φιλοσοφικὲς σχολές, καὶ ἐπίσης ἕνας θρόνος σοφιστικῆς. Βλ. Suetonius, Histor. Script. August., 21 C. Λουκιανοῦ, Εὐνοῦχος 3, 8.

10. Εἶναι ἀρκετὰ διασηφινιστικὴ ἡ παρατήρησις τοῦ A.H.M. Jones, «The Social Background of the Struggle between Paganism and Christianity», μν. ἔργ., σσ. 32-33, γιὰ τοὺς λόγους ἀποδυναμώσεως τῆς εἰδωλοκρατίας στὴν Ἀνατολή. Γράφει, «περισσότερο σημαντικό ὥστόσο εἶναι τὸ θέμα τῆς πολιτικῆς ἡγεσίας παρὰ τῶν ἀπλῶν ἀριθμῶν. Δὲν ὑπῆρχε δηλαδὴ στὴν Ἀνατολὴ μία κληρονομικὴ ἀριστοκρατία ἀναθρεμμένη μὲ τοὺς παλιούς τρόπους, ὥστε νὰ ἠγηθῇ στὴν ἀντίδραση. Ἡ κυβερνητικὴ τάξη στὴν Κωνσταντινούπολη ἦταν ἐν πολλοῖς σύνθετη καὶ ἡ σύγκλητος ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ τῆς διαμόρφωσιν εἰς κατεξοχὴν χριστιανικὴ ὕψη».

1. Λόγ. 7.6, PG 35, 761 A. Πρβλ. Γρηγορίου Πρεσβ., Βίος τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Γρηγορίου, PG 35, 248 C.

2. Πρβλ. τὸ Λόγ. 21, PG 35, 1081 A-1128. Ἀναμφισβήτητα ὁ ἁγ. Γρηγόριος γνωρίζει τὴ θεολογία τοῦ ἁγ. Ἀθανασίου, ἀλλὰ ἂν εἶχε συμβῆ νὰ γνωρίσῃ τὸν ἁγιο Ἀθανάσιο προσωπικὰ, θὰ ἦταν καὶ ἀπίθανο νὰ μὴν ἔκανε ἔστω μίᾳ ἄμεση ἀναφορά. Κάποια ἐξήγησις ἴσως εἶναι δυνατόν νὰ δοθῇ μὲ τὴν ὑπόθεσιν ὅτι κατὰ τὴν παραμονὴν του στὴν Ἀλεξάνδρεια δὲν ἔκαμε θεολογικὲς σπουδὲς, ἐπειδὴ αὐτὴ τὴν ἐποχὴ τὸ ἐνδιαφέρον του συγκεντρωνόταν στὰ μορφωτικὰ ἀγαθὰ τῆς ἑλληνικῆς παιδείας. Περισσότερο βέβαιο θὰ ἦταν νὰ τοποθετηθῇ σ' αὐτὴ τὴν περίοδο ἡ σπουδὴ τῆς ἱατρικῆς καὶ τῆς ἀστρονομίας, ἐπιστήμες ποὺ ἀνοῦσαν στὴν Ἀλεξάνδρεια. Πρβλ. ἑπίσης Λόγ. 7.6, PG 35, 761 CD. Ἡ συνειδητοποίησις τοῦ ἁγ. χριστιανοῦ θὰ ἀρχίσῃ κατὰ τὸ περιπετειῶδες ταξίδι του ἀπὸ τὴν Ἀλεξάνδρεια στὴν Ἀθήνα καὶ θὰ ἐπισφραγισθῇ μὲ τὴν παρουσία ἐκεῖ τοῦ ἁγ. Βασιλείου.

3. H. I. Marrou, Synesius of Cyrene and Alexandrian Neoplatonism, μν. ἔργ., σσ. 136-140, καὶ τοῦ Ἰδίου, Ἱστορία τῆς ἐκπαίδευσως κατὰ τὴν ἀρχαιότητα, μν. ἔργ., σσ. 439-440.

4. Βλ. Σωκράτους, Ἐκκλ. Ἰστ., 7.15, PG 67, 768 A-769 A.

5. Βλ. Λόγ. 2, PG 35, 408 A-513 C.

ζεώς του στην Ἀθήνα¹, πέραν τῆς διαπιστώσεως ὅτι διεκρίνετο αὐτὸς γιὰ τὴ σοβαρότητα καὶ τὴν ὠριμότητά του, δὲν θὰ ἦτο ἀπίθανο ἂν συσχετιζόταν πρὸς τὴ δεσπόζουσα θέση πού κατέχει ἡδὴ στὴ ζωὴ τοῦ ἁγ. Βασιλείου ἡ χριστιανικὴ πίστη. Ἐκ παραλλήλου ὁ ἁγ. Γρηγόριος εἶναι κι αὐτὸς τώρα προσανατολισμένος πρὸς τὴ ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἀσφαλῶς ἡ παρουσία τοῦ ἁγ. Βασιλείου θὰ τὸν βοηθήσει ἀποφασιστικὰ στὴν ἀσκητικὴ καὶ τὴ διάρθρωση τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ προγράμματος σ' ἓνα χῶρο πού ἡ ἐλληνικὴ παράδοση δὲν ἦταν μόνο ἐνδοξο παρελθὸν ἀλλὰ καθημερινὴ πράξη, ὅπως ἐξάγεται ὄχι μόνο ἀπὸ τὸν Ἐπιτάφιο λόγο στὸν ἁγ. Βασιλείο, ἀλλὰ κυρίως ἀπὸ τοὺς δύο λόγους τὸν ἐναντίον τοῦ Ἰουλιανοῦ. Στὴν Ἀθήνα τῶν μέσων τοῦ 4ου αἰ. ἡ εἰδωλολατρία ἀνθοῦσε ὄχι μόνο στὸ ἐπίπεδο τῆς θεωρητικῆς ἐρμηνείας τῆς ἀρχαίας θρησκείας ἀλλὰ καὶ τῆς θεουργικῆς πρακτικῆς μὲ κέντρο τὴ λατρεία τοῦ δωδεκαθέου, ἡ ὁποία ἐπιβεβαίωνε καὶ δημόσια τὴν ταυτότητα τοῦ σπουδαστῆ τοῦ ἐλληνισμοῦ.² Ἐξάλλου ἡ Ἀκαδημία τοῦ Πλάτωνος, ἡ μόνη ἀπὸ τῆς μεγάλης φιλοσοφικῆς σχολῆς πού ἐξακολουθοῦσε νὰ λειτουργῆ, εἶχε καταστῆ κέντρο τοῦ ἀρχαίου ἐθνισμοῦ καὶ πρόσφερε μία παιδεία παράλληλη πρὸ τῆς ἀρχαίας πού διεῖπον τὴ φιλοσοφικὴ σκέψη καὶ θεολογία τοῦ Ἰαμβλίχου στὸ χῶρο τῆς Ἀσίας³. Δὲν εἶναι τυχαῖο τὸ γεγονός ὅτι ὁ Ἰουλιανός, ὁ μετέπειτα αὐτοκράτορας, συμφοιτητῆς τοῦ ἁγ. Γρηγορίου στὴν Ἀθήνα, ὑπῆρξε μαθητῆς στὴν Πέργαμο τοῦ Αἰδεσίου, ὁ ὁποῖος ἀνήκε στὸν κύκλο τοῦ νεοπλάτωνος φιλοσόφου Ἰαμβλίχου. Τοῦ Ἰαμβλίχου τὸ φιλοσοφικὸ σύστημα θὰ ἐφαρμόσει ἀργότερα ὁ Ἰουλιανός στὴν προσπάθεια ἀναβιώσεως τῆς ἀρχαίας θρησκείας. Εἶναι γνωστὸ ἐπίσης ὅτι στὴ Νικομήδεια εἶχε γνωρίσει ὁ Ἰουλιανός μέλη τοῦ κύκλου τοῦ Λιβανίου καὶ ὅταν ὁ Κωνσταντῖος τοῦ ἀπαγόρευσε τὴν παρακολούθηση τῶν μαθημάτων τοῦ διδασκάλου, προμηθευόταν ἀντίγραφα τῶν παραδόσεων του κρυφά, πρᾶγμα πού σημαίνει ὅτι μολοντί παρουσιαζόταν ὡς χριστιανός, ἐν τούτοις διατηροῦσε ἐπαφῆς μὲ τοὺς πιὸ σπουδαίους ἐκπροσώπους τοῦ ἀρχαίου ἐθνισμοῦ—τακτικῆ πού θὰ ἐφαρμόσει μὲ συνέπεια ὡς τὰ 361, ὡς τὴν ἀπόφασί του νὰ κηρύξει τὸν πόλεμο κατὰ τοῦ αὐτοκράτορος Κωνσταντίου⁴. Ἐξ ἐπόψεως σπουδῶν τοῦ Ἰουλιανοῦ στὴν Ἀθήνα ἔχει μεγάλη σημασία ἡ διάρθρωση τοῦ προγράμματος σπουδῶν, ἐπειδὴ δίνει τὴ δυνατότητα νὰ γίνουν κάποιες συγκρίσεις μὲ τὸ εἶδος τῶν σπουδῶν πού ἀκολούθησε τὴν ἴδια ἐποχὴ στὸν ἴδιο χῶρο ὁ ἁγ. Γρηγόριος.

Στὴν Ἀθήνα, ὅπως σ' ὅλη τὴ διάρκεια τῶν σπουδῶν του, ὁ Ἰουλιανός εἶναι ὑποχρεωμένος νὰ ἀκολουθήσει ἓνα καθορισμένο σύστημα καὶ πρόγραμμα σπουδῶν, κατὰ τὸ θέλημα τοῦ αὐτοκράτορος Κων-

σταντίου, μέσα σὲ κύκλο χριστιανῶν διδασκάλων καὶ φοιτητῶν. Ἔτσι δικαιολογεῖται ἡ ἔνταξί του στὸν κύκλο τοῦ ἁγ. Γρηγορίου, τὸν ὁποῖο πιθάνο νὰ εἶχε συναντήσει καὶ πρῖν, κατὰ τὴ διάρκεια τῶν σπουδῶν του στὴν Καισάρεια τῆς Παλαιστίνης. Τώρα στὴν Ἀθήνα κύριο ἔργο του ἔχει τὴν παρακολούθηση μαθημάτων σοφιστικῆς μὲ διδασκάλους τοὺς σοφιστῆς Ἰμέριο καὶ Προαιρέσιο. Γιὰ τὸν δεύτερο ὁ Εὐνάπιος στὸ ἔργο του *Βίο σοφιστῶν*, πού εἶναι γενικὰ πολὺτιμη πηγὴ γιὰ τὴν ἐκπαίδευση αὐτῆς τῆς σημαντικῆς ἐποχῆς, ἀναφέρει ὅτι «ἐδόκει γὰρ χριστιανὸν εἶναι»⁴. Ὁ Προαιρέσιος κέρδισε μετὰ ἀπὸ δημόσιο διαγωνισμό τὸ σοφιστικὸ «θρόνο» καὶ ἀνάμεσα στοὺς μαθητῆς του περιλαμβάνονταν χριστιανοὶ καὶ εἰδωλολάτρες, ὅπως ὁ Εὐνάπιος. Ὅταν ὁ Ἰουλιανός θὰ ἀπαγορεύσει στοὺς χριστιανούς τὴ διδασκαλία τῶν ἐλληνικῶν γραμμάτων, ὁ Προαιρέσιος ἐξαιρεῖται ὀνομαστικά⁵. Ἡ ἔνταξί τοῦ Ἰουλιανοῦ μεταξὺ τῶν μαθητῶν τοῦ Προαιρέσιου ἦταν τὸ πιὸ κατάλληλο προκάλυμμα γιὰ ἐλεύθερη δράσι καὶ ἐπαφῆς μὲ νεοπλάτωνες τῶν Ἀθηνῶν. Ὁ ἁγ. Γρηγόριος δὲν παρέλειψε νὰ σημειώσῃ τὸν ὑποκριτικὸ χαρακτήρα τοῦ Ἰουλιανοῦ καὶ τὸν ὑπολοὺ τρόπο τῶν ἐνεργειῶν του σχετικὰ μὲ α) τὴν ἐπίδοσή του στὴ μελέτη τοῦ ἐλληνισμοῦ, καὶ β) τὴ θετικὴ στάσι του πρὸς τὴν ἀρχαία θρησκεία, στοιχεῖο πού εἶχε ἐξαιρεθῆ ἀπὸ τὸ ἐπίσημο πρόγραμμα ἐκπαιδευσεῶς του, «οὕτω καὶ αὐτὸς τὸ μὲν πολὺ τῆς ἀσεβείας κατέκρουπεν ὑπὸ τοῦ καιροῦ καὶ τῆς τοῦ κρατοῦντος παιδαγωγίας, οὕτω γὰρ τὸ φανερῶς ἀσεβεῖν ἦν ἀσφαλές· ἔστι δὲ ὅποι καὶ παρεγύμνου τὸ τῆς γνώμης ἀπόρρητον τοῖς δευτέροις τὴν ἀσέβειαν ἢ τὴν σύνοιαν· ἐν τε τοῖς πρὸς τὸν ἀδελφὸν λόγοις πλέον ἢ καλῶς εἶχεν, ὑπὲρ ἐλλήνων διατεινόμενος—προφάσει δὴθεν ὡς τὸν ἦττω γυμνάζων λόγον, τὸ δὲ ἦν ὄντως γυμνασία κατὰ τῆς ἀληθείας—καὶ πᾶσι χαίρων οἷς ἀσεβῆς τρόπος χαρακτηρίζεται»⁶. Ἐπομένως ὁ Ἰουλιανός ἀπέκρουπε ἐπιμελῶς τῆς ἐπαφῆς του μὲ τοὺς πιὸ σοβαροὺς ἐκπροσώπους τοῦ ἐθνισμοῦ τῶν Ἀθηνῶν, οἱ ὁποῖοι, ὅπως εἶναι φυσικὸ, ἦταν φορεῖς τῆς παραδόσεως τῆς ἀρχαίας θρησκείας, τουλάχιστο στὰ πλαίσια τῆς ἀκαδημαϊκῆς ζωῆς, καὶ οἱ ὁποῖοι πρέπει νὰ εἶχαν κέντρο τὴν Ἀκαδημία, καθὼς μάλιστα δὲν ὑπάρχουν πληροφορίες γιὰ τὴ λειτουργία τῶν ἄλλων φιλοσοφικῶν σχολῶν αὐτῆ τῆν ἐποχῇ⁷. Ἐξάλλου πρὸς τὴν ἀποψη αὐτῆ συντείνει καὶ τὸ γεγονός ὅτι καὶ οἱ κύκλοι τῆς Ἀκαδημίας εἶχαν ἐπηρεασθῆ ἀπὸ τῆς θεουργικῆς τάσεως τῆς σχολῆς τῆς Πέργαμου μὲ τὴν ἀνεπανάληπτη παρουσία ἐκεῖ τοῦ Ἰαμβλίχου καὶ Αἰδεσίου⁸. Ἀναμφισβήτη-

4. Ἐκδ. J. Fr. Boissonade, Paris 1879, σ. 493.

5. Ἰουλιανὸς, Ἐπιστ. 61 α.

6. Λόγ. 4.30, PG 35, 556 D–557 A.

7. Βλ. R. R. Ruether, Gregory of Nazianzus, μν. ἔργ., σ. 25.

8. H. I. Marrou, Synesius of Cyrene and Alexandrian Neoplatonism, μν. ἔργ., σσ. 138–139. Πρὸβλ. ἐπίσης A. A. Barb, «The Survival of Magic Arts», ἐν The Conflict between Paganism and Christianity in the fourth Century, μν. ἔργ., σσ. 100–125, καὶ E. R. Dodds, «Theurgy and its Relationship to Neoplatonism», ἐν Journal of Roman Studies, 37 (1947), σσ. 55–69.

1. Πρὸβλ. π.χ. Λόγ. 43.16, PG 36, 517 A.

2. H. I. Marrou, Synesius of Cyrene and Alexandrian Neoplatonism, μν. ἔργ., σ. 139.

3. Βλ. R. Farney, La religion de l'empereur Julien et le mysticisme de son temps, Paris 1934, σσ. 77–134, καὶ ΘΗΕ, λήμματα Ἰουλιανός, τόμ. 6, σσ. 950–956.

τητα τὸ κλίμα τῆς Ἀκαδημίας, μὲ τὴν ἄσκηση τῆς θεωρίας, ἐθεωρεῖτο ἀκατάλληλο καὶ ἐπιζήμιον γιὰ χριστιανὸν φοιτητὴ, ὅπως ἔπρεπε νὰ παρουσιάζεται ὁ Ἰουλιανός, καὶ ἀσφαλῶς ἔτσι δικαιολογεῖται ἡ ἀπόκρυψη τῶν ἐπαφῶν μὲ ἐκπροσώπους τοῦ ἔθνισμοῦ. Μ' αὐτὲς τὶς προϋποθέσεις καθίσταται μᾶλλον σαφὲς τὸ ἐπιχείρημα ὅτι πρέπει νὰ ἀποκλεισθῇ ἡ συχνὰ ἐπαναλαμβανόμενη ἀντίληψη καὶ περὶ τοῦ ἁγ. Γρηγορίου, ὅτι δηλαδὴ κατὰ τὴν παραμονὴν του στὴν Ἀθήνα φοίτησε στὴν Ἀκαδημία καὶ σπούδασε φιλοσοφία, πρᾶγμα ποῦ εἶναι ἀντίθετο: α) πρὸς τὴν προετοιμασία εἰσόδου στὴν Ἐκκλησία, β) πρὸς τὴν ἔντονη ἀποστροφή του γιὰ τὶς τελετουργίες τῆς ἑλληνικῆς θρησκείας¹, καὶ γ) πρὸς τὴν παρουσία τοῦ ἁγ. Βασιλείου. Ἰδιαίτερα θὰ πρέπει νὰ ἐκτιμηθῇ ἡ κριτικὴ ἐναντίον τοῦ ἔθνισμοῦ καὶ ὁ ὑπογραμμισμὸς τῶν ἀρνητικῶν ἐπιπτώσεων τῆς ἀρχαίας θρησκείας στὴν ἐκπαίδευση τῶν νέων, μάλιστα τώρα μετὰ τὴν ἔξαρση τοῦ ἔθνισμοῦ ὡς ἀντίδρασης κατὰ τῆς Ἐκκλησίας, ἡ ὁποία εἶχε ἀρχίσει νὰ κερδίξῃ ἔδαφος καὶ μεταξὺ τῶν ἀριστοκρατικῶν οἰκογενειῶν. «*Βλαβεραὶ μὲν τοῖς ἄλλοις Ἀθηναί, τὰ μὲν εἰς ψυχὴν (οὐ γὰρ φάυλος τοῦτο ὑπολαμβάνεται τοῖς εὐσεβεστέροις)*» καὶ γὰρ *πλουτοῦσι τὸν κακὸν πλοῦτον, εἶδωλα, μᾶλλον τῆς ἄλλης Ἑλλάδος, καὶ χαλεπὸν μὴ συναρπασθῆναι τοῖς τούτων ἐπαινεταῖς καὶ συνηγόροις· ἡμῖν δ' οὐδεμία παρὰ τούτων ζημία, τὴν διάνοιαν πεπυκνωμένους καὶ πεφραγμένους. Τούναντίον μὲν οὖν, εἴ τι χρὴ καὶ παράδοξον εἰπεῖν, εἰς τὴν πίστιν ἐντεῦθεν ἐβεβαιώθημεν, καταμαθόντες αὐτῶν τὸ ἀπατηλὸν καὶ κίβδηλον, ἐνταῦθα δαιμόνων καταφρονήσαντες, οὐ θανάζονται δαίμονες»², σημεῖωναι κατηγορηματικὰ ὁ ἁγ. Γρηγόριος, δίνοντας προσωπικὴ μαρτυρία γιὰ: α) τὴ θρησκευτικὴ κατάσταση στὴν Ἀθήνα ὡς τὸ κατεξοχὴν κέντρο τοῦ ἀρχαίου ἔθνισμοῦ, β) τὴν ὑπαρξὴ «ἐπαινετῶν» καὶ «συνηγῶρων» τῆς ἀρχαίας θρησκείας, οἱ ὁποῖοι κατεῖχαν σημαντικὰ θέσεις καὶ ὀπωσδήποτε κατάλληλη ἐκπαίδευση, ὥστε νὰ εἶναι ἱκανοὶ νὰ γοητεύουν τοὺς νέους, καὶ γ) τὴν προσωπικὴ του περιφρόνηση καὶ ἀποστροφή πρὸς τὴν ἀρχαία θρησκεία ὡς δημιούργημα τῶν δαιμόνων.*

Ὡστόσο παραμένει γιὰ διασαφήνιση τὸ θέμα περὶ τοῦ εἶδους τῶν σπουδῶν ποῦ ἀκολούθησε στὴν Ἀθήνα ὁ ἁγ. Γρηγόριος. Γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτὸ σπουδαία πηγὴ εἶναι τὸ ἴδιο τὸ ἔργο τοῦ ἁγ. Γρηγορίου καὶ μάλιστα ὁ *Ἐπιτάφιος* λόγος στὸν ἁγ. Βασίλειο, στίς παραγρ. 14-24 τοῦ ὁποῖου δίδονται λεπτομέρειες γιὰ τὴν ποιότητα καὶ τὴν ὀργάνωση τῶν ἀνωτάτων σπουδῶν στὴν Ἀθήνα τῶν μέσων τοῦ 4ου αἰ., μία κατάσταση ποῦ σὲ γενικὲς γραμμὲς πρέπει νὰ ἴσχυε σὲ δλόκληρη τὴν αὐτοκρατορία ἢ τουλάχιστο στὰ σπου-

δαίτερα πολιτιστικὰ κέντρα. Χαρακτηριστικὴ ἦταν ἡ ἐπιθυμία τῶν νέων ὑπὸ τὰ διάφορα μέρη τῆς αὐτοκρατορίας γιὰ μόρφωση, ἀπόκτηση σοφίας, σὲ σημειο νὰ φθάνουν σὲ ὑπερβολὲς καὶ ἐκδηλώσεις ἐντυπωσιασμοῦ καὶ ποικίλων ἐλαφροτήτων. Κύριο μέλημα ἦταν ἡ ἐνταξὴ τοῦ νέου σπουδαστῆ στὸν κύκλο κάποιου διδασκάλου³, γιὰ λογαριασμὸ τοῦ ὁποῖου κοπίαζαν οἱ παλιότεροι μαθητὲς, χωρὶς αὐτὸ νὰ σημαίνῃ ἀποκλεισμὸ ἀπὸ τὴν παρακολούθηση μαθημάτων ποῦ ἐδίδοντο ἀπὸ ἄλλους διδασκάλους καὶ μάλιστα τῶν διαλέξεων τῶν κατόχων τῶν «θρόνων» τῆς ρητορικῆς καὶ σοφιστικῆς, δύο ἀντικειμένων ποῦ εἶχαν ἄμεση ἀνταπόκριση στὰ κοινὰ ἐνδιαφέροντα τῶν εὐρύτερων μαζῶν. Ἐπίσης δίδονταν ἡ εὐκαιρία στοὺς σπουδαστὲς νὰ παρακολουθήσουν αὐτοσχεδίους διαγωνισμοὺς πάνω στὴν ἀνάπτυξη ἐνὸς θέματος καὶ ἀσφαλῶς ἡ ἐπιτυχία εἶχε ἄμεσο ἀντίκτυπο στοὺς διδασκάλους μὲ τὴν προσέλευση καινούργιων μαθητῶν. Σ' ἓνα τέτοιο διαγωνισμὸ παίρνει π.χ. μέρος ὁ ἁγ. Βασίλειος τὶς πρῶτες μέρες τῆς ἀφίξεώς του στὴν Ἀθήνα μὲ ἀντιπάλους παλιούς συμμαθητὲς του, οἱ ὁποῖοι «*ἐπηρώτων τε αὐτόν, φιλονείκως μᾶλλον ἢ λογικῶς*»⁴, ἐνῶ ἓνα ἐπίσημο διαγωνισμὸ διάσῳζει ὁ Εὐνάπιος, βάσει τοῦ ὁποῖου ὁ Προαιρέσιος ἐκλέχθηκε στὸ «θρόνον» τῆς σοφιστικῆς στὴν Ἀθήνα⁵. Χωρὶς ἀμφιβολία ἡ Ἀθήνα ὑπῆρξε τὸ κέντρο τῆς καλλιέργειας τοῦ λόγου καὶ τῶν ἐπτευγμάτων τῆς ἀνθρώπινης διανοίας. Σημεῖωναι γιὰ τὸ σκοπὸ τῆς ἀφίξεώς του στὴν Ἀθήνα, «*καὶ λόγους ἐπιζητῶν, εὐδαιμονίαν ἐκομισάμην*»⁶. Ἐξάλλου γιὰ τὶς σπουδὲς τοῦ ἁγ. Βασιλείου γράφει μὲ θαυμασμὸ ὅτι κάλυπταν τὸ χῶρο τῆς ρητορικῆς, τῆς γραμματικῆς καὶ τῆς φιλοσοφίας. Σ' αὐτὲς προσθέτει ἀμέσως παρακάτω τὴν ἀστρονομία, τὴ γεωμετρία, τὴν ἀριθμητικὴ καὶ τὴν ἰατρικὴ⁷. Χωρὶς ἀμφιβολία ἡ περιγραφή τοῦ ἁγ. Γρηγορίου ὡς πρὸς τὰ ἀντικείμενα σπουδῆς τῶν δύο φίλων στὴν Ἀθήνα περιλαμβάνει στοιχεῖα ὑπερβολῆς, μολονότι ἀργότερα στὰ μέσα τοῦ 8ου αἰ. ὁ βιογράφος τοῦ ἁγ. Γρηγορίου Γρηγόριος ὁ πρεσβύτερος⁸, ὁ ὁποῖος συντάξε τὸ βίο μὲ βάση τὰ ἔργα τοῦ ἁγ. Γρηγορίου, ἀπαριθμεῖ ἐπίσης τὴ μουσικὴ⁹. Ὑπερβολὲς σχετικὲς μὲ τὴν παρουσίαν τῶν σπουδῶν τῶν ἐπαινουμένων προσώπων εἶναι κοινὸς τόπος, ὅπως παρατηρεῖ ἡ R. R. Ruether¹⁰. Θὰ πρέπει νὰ σημειωθῇ κατὰ ταῦτα ὅτι ἡ μουσικὴ, τὰ μαθηματικὰ καὶ ἡ γραμματικὴ ἀποτελοῦσαν ἀντικείμενα τῆς δευτέρας βαθμίδος, ἂν καὶ ἡ γραμματικὴ κάλυπτε τὸ μεγαλύτερο τμῆμα τοῦ προγράμματος καὶ ἀναλόγως πρὸς τὶς ἐπιδόσεις καὶ τὰ ἐνδιαφέροντα τοῦ σπουδαστῆ συνεχίζονταν ἡ σπουδὴ τῆς καὶ στὴν τελευταία βαθμίδα. Μὲ μία τέτοια εὐρύτητα χρησιμοποιεῖ τὸν ὄρο ὁ

1. Προκαλεῖ πάντως ἐκπλήξη ἡ γνώση τοῦ ἁγ. Γρηγορίου πάνω σὲ θέματα τελετουργίας καὶ συμβολικῶν πράξεων τῆς ἀρχαίας θρησκείας. Χαρακτηριστικοὶ πρὸς τοῦτο εἶναι οἱ δύο Λόγοι ἐναντίον τοῦ Ἰουλιανοῦ καὶ μάλιστα ὁ δεύτερος, ὅπου ἡ ἐπίθεση ἐναντίον τοῦ Ἰουλιανοῦ καθίσταται οὐσιαστικὰ κριτικὸς ἔλεγχος κατὰ τῆς ἀρχαίας θρησκείας καὶ μάλιστα τῶν μυστηρίων.

2. Λόγ. 43.21, PG 36, 524 C.

3. Λόγ. 43.16, PG 36, 516 B.

4. Λόγ. 43.17, PG 36, 517 C.

5. Βλ. ἐκδ. J. Fr. Boissonade, Paris 1878, σσ. 484-493.

6. Λόγ. 43.14, PG 36, 513 A.

7. Λόγ. 43.23, PG 36, 528 AB.

8. Βλ. PG 35, 241-242 (Monitum).

9. PG 35, 256 C.

10. R. R. Ruether, Gregory of Nazianzus, μν. ἔργ., σ. 24.

ἄγ. Γρηγόριος στὸν *Ἐπιτάφιο* λόγο γιὰ τὸν ἄγ. Βασίλειο, «*Τίς δὲ γραμματικὴν, ἢ γλῶσσαν ἐξελληνίζει καὶ ἱστορίαν συνάγει καὶ μέτροις ἐπιστατεῖ καὶ νομοθετεῖ ποιήμασι*;»¹. Σ' αὐτὸ τὸ χωρίο ὁ ὄρος ταυτίζεται κατὰ τὸ περιεχόμενο μὲ τὴ σοφιστικὴ, ἢ μελέτη τῆς ὁποίας ἐθεωρεῖτο ἀνώτερη τῆς ρητορικῆς κατώτερη ὁμως τῆς φιλοσοφίας. Ὁ ἄγ. Γρηγόριος, πέραν ἀπὸ τὴν παρατεθεῖσα ἐξήγηση τοῦ περιεχομένου τῆς γραμματικῆς, τουλάχιστο μία φορά παραθέτει τοὺς ὄρους ὡς φορεῖς σημασιολογικῆς ταυτότητος, «*καὶ τὴν πολυύμνητον δὲ ταύτην σοφιστικὴν ἢ γραμματικὴν, ἵνα μὴ λέγω φιλοσοφίαν, περὶ ἣν νέων φιλοτιμία λυσαῖ τε καὶ μέμνηνε*»². Ἐκ παραλλήλου ἡ διαπίστωση ὅτι «*σοφιστομανοῦσιν Ἀθήνησι τῶν νέων οἱ πλείστοι καὶ ἀφρονέστεροι*»³ προσφέρει σπουδαία μαρτυρία γιὰ τὴν ποιότητα τῶν σπουδῶν τοῦ ποικιλιανύμου πλήθους τῶν νέων τῆς Ἀθήνας. Ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος ὁ ἐθνικὸς Φιλόστρατος δίνει παρόμοιο ὄρισμὸ γιὰ τὴ σοφιστικὴ, πρᾶγμα πού ὀδηγεῖ στὴ διαπίστωση τῆς εκπαιδευτικῆς ταυτότητος χριστιανῶν καὶ ἐθνικῶν, τουλάχιστο στὸ ἐπίπεδο τῆς σοφιστικῆς καὶ τῆς ἐννοιολογικῆς κατανοήσεως τῶν παραδεδομένων ὄρων: «*Τὴν ἀρχαίαν σοφιστικὴν ῥητορικὴν ἡγεῖσθαι χρὴ φιλοσοφοῦσαν... Ἡ μὲν δὲ ἀρχαία σοφιστικὴ καὶ τὰ φιλοσοφούμενα ὑποτιθεμένη διηγεῖται ἀποτάδην καὶ εἰς μῆκος*»⁴, ὄρισμὸς πού τοποθετεῖ τὴ σοφιστικὴ ἀνάμεσα στὴ ρητορικὴ καὶ τὴ φιλοσοφία, ἐνῶ τὸ ἔργο τῶν σπουδαίων σοφιστῶν πλάι σὲ κείνο τῶν φιλοσόφων, ὁμως μὲ πλατεῖα ἔννοια, ἀφοῦ «*οἱ παλαιοὶ ἐπωνόμαζον*» (δηλ. σοφιστὰς) *οὐ μόνον τοὺς ὑπερφωνοῦντάς τε καὶ λαμπροὺς, ἀλλὰ καὶ τῶν φιλοσόφων τοὺς ζῆν εὐρεῖα ἐρμηνεύοντάς*»⁵.

Ἀκόμη πιὸ πολὺ εὐρὴ καὶ ἀμφιλεγόμενο περιεχόμενο κατέχει αὐτὴ τὴν ἐποχὴ ὁ ὄρος φιλοσοφία, ἐπειδὴ γιὰ τὴν Ἐκκλησίαν π.χ. δὲν ὀφίσταται, ὅπως αὐτὸ ἰσχύει γιὰ τοὺς ἑλληνες φιλοσόφους, ὡς αὐτοσκοπὸς καὶ σπουδὴ καὶ ἐρμηνεία τῶν πρώτων ἀρχῶν, καθόσον ὁ ἐνανθρωπήσας Λόγος τοῦ Θεοῦ εἶναι γιὰ τοὺς πιστοὺς ἡ ἀποκεκαλυμμένη ἀλήθεια⁶. Ὡστόσο καὶ ἀπὸ μέρους τῶν φιλοσόφων ἡ ἀναζήτησις τῆς ἀληθείας ἀπεδείχθη ἀνεπαρκῆς στὸ ἐπίπεδο τῆς θεωρητικῆς ἐνασχολήσεως. Ἡ ἀνάγκη πρακτικῆς ἐφαρμογῆς καὶ συνδέσεώς της μὲ τὴν προσωπικὴ λύτρωση τοῦ ἀνθρώπου θεωρήθηκε ἀναπόφευκτη ὡς ἀντιστάθμισμα στὴν ἀμεσότητα καὶ σύσσωμη ἐνότητα πού πρόσφερε ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος ἡ Ἐκκλησία ὄχι μόνον κατὰ τὴ Θ. Εὐχαριστία, ἀλλὰ καὶ στὴν καθη-

μερινὴ πράξι μὲ τὸ κήρυγμα τῆς φιλανθρωπίας καὶ ἐμπράκτου ἀγάπης⁷.

Τὸ πρόβλημα πού τίθεται στὸ σημεῖο αὐτὸ συσχετίζεται μὲ τὸ ἐρώτημα γιὰ τὸ εἶδος τῆς φιλοσοφίας πού ἐσπούδασαν οἱ ἄγιοι Γρηγόριος καὶ Βασίλειος στὴν Ἀθήνα, δεδομένου ὅτι ἡ Ἀκαδημία, ὅπως ἔχει ἤδη σημειωθῆ, κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τῆς σχολῆς τῆς Περγάμου μὲ τὸν Ἰάμβλιχο καὶ τὸν Αἰδέσιο, εἶχε ἀποκτήσει θεουργικὴ κατεύθυνση καὶ ἡ συμμετοχὴ στὴ δημόσια λατρεία θὰ ἐθεωρεῖτο μᾶλλον ἀπαραίτητο στοιχεῖο γιὰ τὴν ἀποδοχὴ τοῦ ὑπονηφίου σπουδαστῆ στὴν Ἀκαδημία καὶ τὴν πιστοποίηση τοῦ ἥθους του. Στὴν παράγρ. 23 τοῦ *Λόγ.* 43, ὅπου ἀριθμοῦνται τὰ ἀντικείμενα μελέτης τοῦ ἄγ. Βασιλείου, ἡ φιλοσοφία ἀναφέρεται μετὰ τὴ ρητορικὴ καὶ τὴ γραμματικὴ, ὡς νὰ ἀποτελοῦσε τὸ ἐπιστέγασμα τῆς σπουδῆς καὶ καλλιιεργείας τοῦ λόγου, «*τίς δὲ φιλοσοφίαν, τὴν ὄντως ὑψηλὴν τε καὶ ἄνω βαίνουσαν, ὅση τε πρακτικὴ καὶ θεωρητικὴ, ὅση τε περὶ τὰς λογικὰς ἀποδείξεις καὶ ἀντιθέσεις ἔχει καὶ τὰ παλαιάματα, ἣν δὴ διαλεκτικὴν ὀνομάζουσιν*»⁸, ἐνῶ ὁ βιογράφος Γρηγόριος ὁ πρεσβύτερος διακρίνει τὴ φιλοσοφία σὲ «*ἠθικὴ*», «*καὶ ὅση ἐν δόγμασι*»⁹, ἐντάσσοντάς τὴν ἔτσι στὸ χῶρο τῆς χριστιανικῆς ζωῆς. Ἀξίζει νὰ σημειωθῆ ὅτι ὁ ἄγ. Γρηγόριος ἀκολουθεῖ τὴ διάκριση τῆς φιλοσοφίας σὲ κλάδους κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη, πρᾶγμα πού τὸν διευκολύνει στὴν ἀπόρριψη τῆς θεουργίας τοῦ νεοπλατωνισμοῦ τῶν ἡμερῶν του. Κατὰ ταῦτα ἡ ἀπόλυτα ἀρνητικὴ τοποθέτησή του ἀπέναντι στὸν Ἰουλιανὸ προέρχεται ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Ἰουλιανὸς στὴν Ἀθήνα συνδέθηκε κρυφὰ μὲ τὸν κύκλο τῶν νεοπλατῶνων, οἱ ὅποιοι εἶχαν, ὅπως ἦταν φυσικὸ, κέντρο τὴν Ἀκαδημία. Ὁ ἄγ. Γρηγόριος εἶναι σαφῆς: Ὁ Ἰουλιανὸς ἦλθε στὴν Ἀθήνα συστημένος γιὰ νὰ συναντήσῃ κάποιους ἐκπροσώπους τοῦ ἀρχαίου ἐθνισμοῦ, οἱ ὅποιοι συνδέονταν μὲ τὸν Αἰδέσιο, μολοντί παρέμεινε στὸν κύκλο χριστιανῶν γιὰ λόγους τακτικῆς. Πάντως φαίνεται πὼς ὁ Ἰουλιανὸς στὴν Ἀθήνα κατόρθωσε νὰ πετύχῃ τίς σχετικὲς διασυνδέσεις. Τοῦτο σημαίνει ὅτι ἡ μύησή του στὰ ἑλληνικὰ μυστήρια εἶχε γίνῃ κατὰ τὴν παραμονὴ του στὴ Νικομήδεια ἢ κατὰ πᾶσα πιθανότητα στὴν Πέργαμο, σοβαρὴ ὑπόθεση πού ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ τὸν ἄγ. Γρηγόριο, ὁ ὁποῖος σημειώνει, «*Ἀσία δὲ ἦν αὐτῷ τὸ τῆς ἀσεβείας διδασκαλεῖον, ὅση τε περὶ ἀστρονομίαν καὶ τὰς γενέσεις καὶ φαντα-*

1. Λόγ. 43.23, PG 36, 528 A.

2. Λόγ. 22.3, PG 35, 1133 C.

3. Λόγ. 43.15, PG 36, 513 D.

4. *Φιλοστράτου*, Βίοι σοφιστῶν, 1, 1 (A. Westerman), Paris 1878, σ. 196.

5. Αὐτ. σ. 197. Ἀπὸ ἀποψη παιδείας καὶ κοινωνικῆς ἐκτιμήσεως τοποθετοῦνται στὴν κορυφὴ οἱ φιλόσοφοι, μετὰ οἱ σοφιστὰς καὶ ἀκολουθοῦν οἱ ῥήτορες. Ἔτσι ὁ Λιβάνιος, κατὰ τὴ μαρτυρία τοῦ Εὐναπίου, ἀποποιήθηκε τὸν τίτλο τοῦ ῥήτορα, «*φήσας τὸν σοφιστὴν εἶναι μείζονα*», μν. ἔργ., σ. 496.

6. Στὴν ὁρολογία τῆς Ἐκκλησίας ὁ ὄρος φιλοσοφία σχετίζεται μὲ τὴν ἄσκητικὴ πρακτικὴ ὡς τὸ ἐπιστέγασμα τῆς παιδευτικῆς προσπάθειας τοῦ ἀνθρώπου. Πρβλ. Λόγ. 43.13, PG 36, 512 C.

7. Πρβλ. Λόγ. 4.111, PG 35, 648 C, «*Τοῦτο δὴ καὶ οὗτος (δηλ. ὁ Ἰουλιανὸς) διανοηθεὶς, διδασκαλεῖα μὲν ἰδρύσασθαι κατὰ πᾶσαν πόλιν ἔτοιμος ἦν, βήματά τε καὶ προεδρίας καὶ ὑπεδρίας, ἑλληνικῶν τε δογμάτων ἀναγνώσεις καὶ ἀναπτύξεις, ὅσαι τε ἦθος ῥυθμιζουσι καὶ ὅσαι τῆς ἐπικρύψεως, εὐχῶν τε τύπον ἐν μέρει καὶ τῆς τῶν ἀμαρτανόντων κατὰ μέτρον ἐπιτιμῆσεως, προτελείων τε καὶ τελειώσεως καὶ ὅσα τῆς ἡμετέρας σαφῆς ἔστιν εὐταξίας*; ἔτι δὲ καταγωγὰ πῆξασθαι καὶ ξενῶνας, ἀγνευτήριά τε καὶ παρθενῶνας καὶ φροντιστήρια καὶ τὴν εἰς τοὺς δεομένους φιλανθρωπίαν, τὴν τε ἄλλην ὁπίση καὶ τὴν ἐν τοῖς ἐπιστολιμαίοις συνθήμασιν οἷς ἡμεῖς ἐξ ἔθνους εἰς ἔθνος τοὺς χρῆζοντάς παραπέμπομεν» ἢ ἡ καὶ μάλιστα τῶν ἡμετέρων εἶχε θαυμάσιος».

8. Λόγ. 43.23, PG 36, 528 A.

9. PG 35, 256 B.

σίαν προγνώσεως τερατεύεται καὶ τὴν ἐπομένην τούτοις γοητικὴν, ἐν ἔτι τὸ λείπον ἦν, προστεθεῖναι τῇ ἀσεβείᾳ καὶ τὴν δύναμιν»¹. Τὸ χωρίο αὐτὸ ἐπέχει θέση αὐστηροῦ ἐλέγχου κατὰ τῶν βασικῶν ἀρχῶν τῶν νεοπλατῶνων, ὅπως εἶναι ἡ διάρθρωση τῶν ὄντων σὲ πρῶτο καὶ δεῦτερο διάκοσμο μὲ διάμεσο τὸν ἀντικατοπτρισμὸ τοῦ ἀστρικοῦ κόσμου στὸ ἐπίπεδο τῶν ἀνθρώπων, τῶν ζῶντων καὶ τῶν ἀψύχων ὄντων, καὶ ἀκόμη ἡ πρακτικὴ τῆς γοητικῆς, μὲ τὴν ὁποία συσχετίζεται ἄμεσα ἡ πρακτικὴ τῆς ἀρχαίας θρησκείας. Καθίσταται ἐξάλλου σαφές ὅτι ἓνα τέτοιο κλίμα θὰ ἦταν ἀνεπίτρεπτο γιὰ χριστιανούς φοιτητές. Ἔτσι θὰ μπορούσε ἴσως νὰ κατανοηθῆ ἔπαρκῶς ἡ μυστικὴ συνεργασία τοῦ Ἰουλιανοῦ μὲ τοὺς ἐκπροσώπους τοῦ ἀρχαίου ἐθνισμοῦ, καθὼς αὐτὴ τὴν ἐποχὴ εἶναι ἀναγκασιένους ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα νὰ φυλάγῃ τὰ προσχήματα καὶ νὰ παρουσιάζεται χριστιανός. Γι' αὐτὸ ἡ κατάσταση κρίνεται μᾶλλον ξεκαθαρισμένη ἐν σχέσει πρὸς τὸ πρόγραμμα σπουδῶν τῶν ἁγ. Γρηγορίου καὶ Βασιλείου, οἱ ὁποῖοι συνειδητὰ ἔχουν κάμει διαστολὴν ἀνάμεσα στὴν ἑλληνικὴ παιδεία καὶ τὴν πρακτικὴ τῆς ἑλληνικῆς θρησκείας, ἀπογυμνώνοντας τὴ δεῦτερη ἀκόμη καὶ ἀπὸ τὴ μυθολογία, μὲ τὴν ἀναγωγὴ τοῦ μυθολογικοῦ ὄπλοστασίου σὲ παραχάραξη τοῦ περιεχομένου τῆς Π. Διαθήκης, «*Ἄηρος τοῖς τοῦ ἀνδρὸς πεπειραμένοις ὁ Μίνως ἐκεῖνος καὶ ὁ Ῥαδάμανθυς, οὓς ἀσφοδελῶν λειμώνων καὶ Ἡλυσίων πεδίων ἤξιώσαν Ἕλληνας, ἐν φαντασίᾳ τοῦ καθ' ἡμᾶς παραδείσου γενόμενοι, ἐκ τῶν Μωσαϊκῶν, οἶμαι, βιβλίων καὶ ἡμετέρων, εἰ καὶ περὶ τὴν κλήσιν τι διηγήθησαν, ἐν ἄλλοις ὀνόμασι τοῦτο παραδηλώσαντες*»².

Ἐξάλλου θὰ πρέπει νὰ ληφθῆ ὅπωςδήποτε ὑπόψη ὅτι ἡ εἴσοδος κάποιου στὸν κύκλο τῶν ἐκλεκτῶν νεοπλατῶνων τῆς Ἀκαδημίας δὲν ἦταν δυνατὴ χωρὶς αὐστηρὲς διαβεβαιώσεις, προπαντὸς δὲ σὲ μίᾳ ἐποχῇ ἐπισηφαλὴ καὶ δύσκολη, κατὰ τὴν ὁποία τὰ κτυπήματα ἀπὸ τὴ διάδοσιν τοῦ χριστιανισμοῦ εἶναι ἀποτελεσματικά. Ἐπὶ πλέον ὁ χριστιανὸς τῆς φιλοσοφίας σὲ πρακτικὴ, θεωρητικὴ καὶ διαλεκτικὴ, στηρίζεται σὲ μεθοδολογία καὶ σπουδὴ εὐρύτερα ἀποδεκτὴ καὶ οὐδόλως ἀποτελεῖ στοιχεῖο προσδιορισμοῦ τῶν φιλοσοφικῶν σπουδῶν τοῦ ἁγ. Γρηγορίου κατὰ τὴν παραμονή του στὴν Ἀθήνα. Ἐκεῖνο πού ἐνδιαφέρει εἶναι ἡ τοποθέτησή του ἀπέναντι στὰ ἀγαθὰ τῆς παιδείας τῆς ἐποχῆς του. Ἔτσι στὸν Ἐπιτάφιο στὸν ἁγ. Βασίλειο ὁμιλεῖ γιὰ τὴν παιδεία ὡς τὸ πρῶτο ἀγαθὸ πού καταξιώνει τὴν ὑπαρξὴ τοῦ ἀνθρώπου καὶ δὲν ἐννοεῖ τὴν ἐκπαίδευση πού στηρίζεται μόνο στὰ ἐκκλησιαστικὰ κείμενα, τῶν ὁποίων σκοπὸς εἶναι ἡ ἐπίτευξη τῆς σωτηρίας τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλὰ «*καὶ τὴν ἕξωθεν, ἣν οἱ πολλοὶ χριστιανῶν διαπτύουσιν ὡς ἐπιβουλον καὶ σφαλερὰν καὶ Θεοῦ πόρῳ βάλλουσαν, κακῶς εἰδότες*»³. Ἀναμφισβήτητα τίθεται ἐνταῦθα τὸ θέμα πού ἀφορᾷ τὴν ἀξία τῆς ἑλληνικῆς

παιδείας ἐν σχέσει πρὸς τὴν πίστη τῆς Ἐκκλησίας, στὸ ὅποιο ἡ ἀπάντησις τοῦ ἁγ. Γρηγορίου εἶναι βεβαίως θετικὴ, δὲν πρέπει δὲ νὰ θεωρηθῆ τυχαῖο ὅτι ἐλέγχονται ὡς ἀμαθεῖς «*σκαιοὶ καὶ ἀπαίδευτοι*»⁴ ἐκεῖνοι ἀπὸ τοὺς χριστιανούς τοῦ περιφρονοῦσαν τὰ ἀγαθὰ τῆς «*θύραθεν*» παιδείας. Ὁ ἴδιος διακρίνει ἐπακριβῶς τὰ χρήσιμα στοιχεῖα τῆς ἑλληνικῆς παραδόσεως, ὅπως εἶναι ὁ θεωρητικὸς καὶ ἐξεταστικὸς χαρακτήρας τῆς μεθοδολογίας τῶν φιλοσόφων, ἐνῶ ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος ἔχει ἀπορρίψει ὅ,τι «*εἰς δαίμονας φέρει καὶ πλάνην καὶ ἀπωλείας βυθόν*»⁵, ὅ,τι δηλαδὴ συνιστοῦσε εἰδωλολατρία.

Μ' αὐτὲς τίς προϋποθέσεις καὶ τὸν ἀποκλεισμὸ τῶν χριστιανῶν ἀπὸ τὸν κύκλο τῆς Ἀκαδημίας μένει ὡς πιθανότερη ἡ ὑπόθεσις ὅτι οἱ ἁγ. Γρηγόριος καὶ Βασίλειος παρακολούθησαν κάποια μαθήματα γενικῆς φιλοσοφίας στὰ πλαίσια τῶν δημοσίων διαλέξεων καὶ ἀγώνων, ἀλλὰ οἱ σπουδές των πρέπει νὰ ὀργανώθηκαν στὸ χῶρο τῆς σοφιστικῆς, μὲ ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον στὴν ἐρμηνεία τῶν ἔργων τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ Ἀριστοτέλους⁶. Ἡ ἐπιβεβαίωσις ἔρχεται ἀπὸ τὰ κείμενα τοῦ ἁγ. Γρηγορίου, ὁ ὁποῖος χρησιμοποιοῖ τὸν ὄρο φιλοσοφία γιὰ νὰ ἀποδώσῃ τὸν ἡσύχιο βίον τῶν χριστιανῶν, στὴν καρποφόρα ἀνάπτυξη τοῦ ὁποιοῦ θὰ πρέπει νὰ ἀποβλέπῃ κάθε παιδευτικὴ προσπάθεια, ἔτσι πού τὸ ἀποτέλεσμα νὰ συνδέεται μὲ τὴν ἐν Χριστῷ προκοπὴ καὶ τὴ βίωσις τῆς μετὰ θάνατο ζωῆς, «*φιλοσοφία δὲ ἡ σπουδὴ καὶ τὸ βαγῆναι κόσμον καὶ μετὰ Θεοῦ γενέσθαι, τοῖς κάτω τὰ ἄνω πραγματευόμενον καὶ τοῖς ἀστάτοις καὶ ρέουσι τὰ ἐστῶτα καὶ μένοντα κατακτώμενον*»⁷. Μία τέτοια θεώρησις τῆς παιδείας γιὰ τὴ μελέτη τοῦ λόγου καὶ τῆς σκέψεως τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου δὲν εἶναι δεσμευτικὴ οὔτε προσκτᾶται μὲ αὐστηρὰ καθορισμένο παιδευτικὸ πρόγραμμα, ἀντίθετα μάλιστα δικαιώνεται ἡ ἐλεύθερη διαμόρφωσις καὶ ἡ προσωπικὴ ἐπιλογή. Ἐπ' αὐτὴ τὴν ἐποχὴ ἡ σοφιστικὴ κάλυπτε ἓνα εὐρὺ φάσμα ἐρεῦνης ἀπὸ τὴν ὀρθὴ χρῆσις τοῦ λόγου ὡς τὴν ἐρμηνεία καὶ τὴν κριτικὴ τῶν μεγάλων φιλοσοφικῶν συστημάτων τοῦ παρελθόντος. Ἐπὶ πλέον πρέπει νὰ ὑπογραμμισθῆ ὅτι: α) Ὁ Πραιρέσιος, διδάσκαλος στὴν Ἀθήνα τῶν ἁγίων Γρηγορίου καὶ Βασιλείου, ὅπως ἐπίσης τοῦ Ἰουλιανοῦ καὶ τοῦ Εὐναπίου, χαρακτηρίζεται ὡς σοφιστὴς ὄχι μόνο ἀπὸ τὸν Εὐνάπιο ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὸν ἁγ. Γρηγόριο⁸, β) Σὲ δύο τουλάχιστο περιπτώσεις ὁ ἁγ. Γρηγόριος κατατάσσει τὸν ἑαυτὸ του μεταξὺ τῶν σοφιστῶν, καθὼς μάλιστα μετὰ τὸ τέλος τῶν σπουδῶν του ἐκλέγεται γιὰ τὸ σοφιστικὸ «*θρόνον*» τῆς Ἀθήνας⁹, ἐνῶ σὲ καμμία περίπτωσι δὲ θεωρεῖ τὸν ἑαυτὸ του ἑλληνα φιλόσοφο, γ) Ὁ τίτλος τοῦ σοφιστοῦ γιὰ τὸν ἁγ.

4. Αὐτ. 509 Α.

5. Αὐτ. 508 C.

6. Βλ. R. R. Ruether, Gregory of Nazianzus, μν. ἔργ., σ. 25.

7. Λόγ. 43.13, PG 36, 512 BC.

8. Πρβλ. τὸ ε' ἐπιτάφιο ἐπίγραμμα μὲ τίτλο, Εἰς Προαιρέσιον σοφιστὴν, PG 38, 13 Α.

9. Πρβλ. Ἐπιστ. 176, PG 37, 288 Β, καὶ Ἐπιστ. 189, PG 37, 308 C.

1. Λόγ. 4.31, PG 35, 557 B.

2. Λόγ. 43.23, PG 36, 528 BC. Μία θέσις πού συντάσσει τὸν ἅγιο Γρηγόριο στὴ γραμμὴ τοῦ ἁγ. Ἰουστίνου. Πρβλ. π.χ. Ἀπολογία 1, 59-65, PG 6, 416 B-428 B.

3. Λόγ. 43.11, PG 36, 508 B.

Γρηγόριο διασώζεται και στις μεταγενέστερες πηγές, όταν οι ιστορικοί¹ ή οι βιογράφοι² εξετάζουν το θέμα των σπουδών του, ενώ η προσωνυμία «θεολόγος» αποκτά επίσης πολύ γρήγορα οργανικό χαρακτήρα, που σχετίζεται άμεσα με την εκκλησιαστική δράση και θεολογική του παραγωγή.

Στην άνακεφαλαίωση της παρούσης συντόμου μελέτης θα πρέπει να επισημανθούν τα εξής στοιχεία: α) Ὁ ἅγ. Γρηγόριος, κατὰ τὴ συνήθεια τῶν νέων τῆς ἐποχῆς του, ἀκολουθεῖ ἕνα πρόγραμμα σπουδῶν σὲ σχολεῖα τῶν γνωστῶν ἐκπαιδευτικῶν κέντρων μὲ διδασκάλους χριστιανούς καὶ εἰδωλολάτρες. β) Μὲ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου διαπιστῶναι διαφορὲς οὐσιαστικὲς ἀνάμεσα στὴν πίστη τῆς Ἐκκλησίας καὶ τὶς ἀρχὲς τοῦ ἐθνισμοῦ καὶ καταλήγει σὲ ἐπιλογὴ

τῶν χρησίμων στοιχείων τῆς ἀνθρώπινης ἐμπειρίας καὶ γνώσεως μὲ παράλληλη ἀπόρριψη τῆς θεουργίας τῆς ἑλληνικῆς παραδόσεως. γ) Ἡ φιλομάθεια τὸν ὀδηγεῖ στὴν Ἀθήνα, ὅπου μὲ τὴν εὐεργετικὴ παρουσία τοῦ ἁγ. Βασιλείου προσανατολίζεται πρὸς τὴ ζωὴ τῆς ἡσυχίας στὴν προσπάθειά του νὰ προετοιμασθῆ γιὰ ἐκκλησιαστικὴ ζωὴ. δ) Στὴν Ἀθήνα συμπληρώνει τὶς φιλολογικὲς του σπουδὲς κοντὰ στὸ σοφιστὴ Προαιρέσιο καὶ μετὰ τὸ τέλος τῶν σπουδῶν του ἐκλέγεται γιὰ τὸ σοφιστικὸ «θρόνο».

Κατὰ ταῦτα θὰ πρέπει νὰ ἀποκλεισθῆ ἡ παρακολούθηση μαθημάτων φιλοσοφίας στὴν Ἀκαδημία, γιὰτὶ ἡ θεουργικὴ κατεύθυνση τῆς σχολῆς αὐτῆς ἦταν τελείως ἀντίθετη καὶ ἀσυμβίβαστη μὲ τὴ χριστιανικὴ πίστη καὶ τὸ ἦθος τοῦ ἁγ. Γρηγορίου.

1. Πρὸβλ. *Σωκράτους*, Ἐκκλησι. Ἱστορία 4, 26, PG 67, 529 A, «Ἄξιοί τε τοῦ σοφιστεύειν κριθέντες, ὑπὸ πολλῶν παρεκλήθησαν ἐπὶ τὸν διδασκαλικὸν βίον ἐλθεῖν», καὶ *Σωζομένου*, Ἐκκλησι. Ἱστορία 6, 17, PG 67, 1333 C, «Σοφιστεύειν δὲ καὶ δίκας ἀγορεύειν ὑπεριδόντες, φιλοσοφεῖν ἔγνωσαν κατὰ τὸν τῆς Ἐκκλησίας νόμον». Πρὸβλ. ἐπίσης *Rufinus Aqu.*, *Historia Ecclesiastica* 2.9, PL 21, 518 A.

2. *Γρηγορίου Πρεσβ.*, Βίος τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Γρηγορίου, PG 35, 257 AB.